

אבני הבניין היסודיים ביותר של כל סיפור הן כמובן המלים, ועל כן נתחיל את דיונינו בבחינת תפקידן של המלים ובעיקר - בחינת הרבדים הנסתרים שלעיתים מוחבאים מבעד למלים.

עלילה ומרקם המלים

בכל סיפור ישנם שני פרמטרים עיקריים: העלילה (או 'סיפור המעשה') ומרקם המלים. עיקר מגמת הסופר היא כמובן העלילה, אולם היא נגלית לעיני הקורא מבעד למרקם המלים בה בחר מחבר. החלוקה שבין שני הפרמטרים באה לידי ביטוי ברור עת מתרגמים סיפור משפה לשפה: גם אם מרקם המלים משתנה לבלי הכר, הרי שהעלילה נשמרת.

במשך שנים רבות סברו חוקרי לשון וספרות שניתן להבדיל באופן חד בין שני פרמטרים אלו. כפי שהערנו בשיעור הראשון, כבר ראב"ע בפירושו לתורה כתב כך, עת ביקש להמעיט בחשיבות ההבדלים שבין עשרת הדברים שבפרשת יתרו לבין אלו המצוטטים על ידי משה בפרשת ואתחנן:

אמר אברהם המחבר - משפט אנשי לה"ק פעם יבארו דבורם באר היטב, ופעם יאמרו הצורך במלות קצרות שיוכל השומע להבין טעמם. ודע כי המלות הם כגופות והטעמים הם כנשמות והגוף לנשמה כמו כלי. ע"כ משפט כל החכמים בכל לשון שישמרו הטעמים ואינם חוששים משנוי המלות אחר שהם שוות בטעמן. והנה אתן לך דמיונות: אמר ה' לקין 'ארור אתה מן האדמה', 'כי תעבוד את האדמה לא תוסף תת כחה לך נע ונד תהיה בארץ', וקין אמר 'הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה'. ומי הוא שאין לו לב שיחשוב כי הטעם אינו שוה בעבור שנוי המלות. והנה אמר אליעזר 'הגמיאיני נא', והוא אמר 'ואומר אליה השקיני נא'. אמר משה 'בכור השבי אשר בבית הבור' וכתוב 'בכור השפחה אשר אחר הרחים'... וכאשר אמרתי לך שפעם יאחזו דרך קצרה ופעם ארוכה, כך יעשו פעמים להוסיף אות משרת או לגרוע אותו, והדבר שוה. אמר השם 'ותכלת וארגמן'. ומשה אמר 'ותכלת וארגמן'. אמר השם 'אבני שהם', ומשה אמר 'ואבני שהם', וכאלה רבים ושניהם נכונים, כי הכתוב בלא וי"ו אחז דרך קצרה ולא יזיק, גם הכתוב בו"ו לא יזיק בעבור שהוסיף לבאר. והנה הו"ו שהיא נראית במבטא הפה אין אדם מבקש לו טעם למה נגרע ולמה נכתב ולמה נוסף. כי זה וזה נכון. [1]

טענתו של ראב"ע היא שיש לראות במלים את אופן המימוש של הרעיון המופשט. במובן זה המלים אינם אלא כגוף שבתוכו פועמת הנשמה, שהיא התוכן הפנימי, העלילה (=הטעמים). ומאחר שכך, הרי שניתן להחליף בין מלים והתוכן יישאר זהה, ובלשונו: "משפט כל החכמים בכל לשון שישמרו הטעמים ואינם חוששים משנוי המלות". ראב"ע מרבה בהבאת דוגמאות מקראיות לשינויים מילוליים מעין אלו, ולדעתו אין כל הבדל בין "הגמיאיני נא" שאמר עבד אברהם לרבקה ובין לשון בקשתו כפי שמובאת בסיפורו למשפחת רבקה: "השקיני נא". [2] עוצמת טענתו של ראב"ע מתבררת דווקא משום דבריו במקום זה דווקא - בפערים שבין מעמד הר סיני המתואר בספר שמות לזה המתואר בספר דברים! בשיעורנו הראשון הצענו שטענה עקרונית זו נשענת על החלוקה הקלאסית של הפילוסופיה העתיקה בין 'צורה' ל'חומר' (כהגדרותיו של אריסטו) או בין 'האידיאה העליונה' ל'מימוש' שלה (כהגדרותיו של אפלטון). אותה מהות, אותו תוכן פנימי, יכולים להתממש באופנים שונים. וכשם שכך במציאות הריאלית, כך אף בלשון ובספרות.

חלוקה עקרונית זו נשמרה גם אצל הוגים וחוקרים מודרניים, בעיקר אלו שבחנו את התיאוריות של הלשון ושל השפה. חומסקי למשל, טען לחלוקה בין 'מבנה שטח' של השפה, ובין 'מבנה העומק' שבה, כשכוונתו למבנה התחבירי ('שטח') מול התוכן הפנימי שהשפה מבקשת לבטא ('עומק'). אולם, בשנים האחרונות הועלו ספקות שונים בקשר לעוצמת החלוקה שבין הפרמטרים, בעיקר בכל הקשור לעיצוב סיפורת. האם ניתן באמת לטעון שאין כל חשיבות לבחירת מילה זו או אחרת ובלבד שהתוכן הכללי יובן על ידי הקורא? בכתיבה ספרותית יש משמעות אפילו לצלילי המלים ויש בהם בכדי להשפיע על חווית הקריאה. אך חשוב מכך, יש משמעותיות שמתלוות כסדר עודף לכל מילה, שאינן מצטרפות בהכרח למילה הנרדפת שלה. באופן קיצוני ביטא גישה זו בחקר הספרות הכללית טודורוב: "לפני הבעתה וקליטתה אין המשמעות קיימת... אין בנמצא שתי אמירות בעלות משמעות זהה, אם הבעתן לבשה צורות שונות". [3]

דרך משל, הכתוב מתאר את הרקע להכנסת אורחיו-מלאכיו של אברהם באופן הבא: "וירא אליו ה' באלני ממרא והוא ישב פתח האהל כחם היום" ('בר' י"ח, א). פסוק זה תורגם בתרגום השבעים באופן הבא: "ונראה אליו האל אצל האלון של ממרא, בשבתו בפתח אוהלו בצהרים". [4] ברצוני להתעכב על הסיפא של הפסוק - "כחם היום" - אותו הבין השבעים כתיאור זמן שבא לומר 'בצהרים' [5]. [meshmbri,aj] בהחלט

ייתכן שהצדק עם השבעים ועיקר מגמת הביטוי "כחם היום" הוא לבטא תיאור זמן. כך עולה מתוך השוואת הגעת המלאכים אל אברהם להגעתם בסיפור הסמוך אל לוט: "ויבאו שני המלאכים סדמה בערב ולוט ישב בשער סדם" (בר' י"ט, א). במקביל לאברהם שיושב "פתח האהל" יושב לוט "בשער סדם", ובמקביל לתיאור הזמן אצל לוט - "בערב", נאמר אצל אברהם "כחם היום", כלומר, בצהרים. אולם, האם ניתן להחליף את הביטוי "כחם היום" בביטוי "בצהרים" בלי להשפיע על הסיפור ועל הקורא? האומנם, כדעתו של ראב"ע, אין כל משמעות לשינויי 'הגופים', בשל שמירה על 'הטעמים'? ניתן להעריך שבחירת תיאור הזמן בצורה זו דווקא ('כחם היום') באה בכדי לתת לקורא תחושה רחבה של המציאות, הנוגעת לדבר מה שהוא מעבר לתיאור הזמן כשלעצמו. בחום הגדול פעל אברהם כפי שפעל (רץ, השתחוה והזמין את אורחיו), והערכת הקורא את אברהם גדילה. לשון אחר, גם אם עיקרו של המבע בא בכדי לתת תיאור זמן למאורע, ישנה משמעות נוספת שמתלווה לעצם תיאור הזמן, וגם היא משפיעה על הקורא בהערכתו את הדמות עליה הוא קורא.

לעתים, ברירת מילה מסוימת קשורה בצליל שהגייתה מפיקה, ובמקרה כזה, ברור שהמילה הנרדפת לא תוכל לעורר את אותו הרושם כחבירתה. כך למשל, תגובת אח רבקה ואמה לבקשת עבד אברהם לשוב לאדונו היא: "תשב הנער אתנו ימים או עשור אחר תלך" (בר' כ"ד, נה). על דחייה זו מובאת בסמיכות תגובת העבד: "ויאמר אלהם אל תאחרו אתי וה' הצליח דרכי" (שם, פס' נו). קשה לומר האם יש משמעות מיוחדת למשחק הצלילים שנוצר בין המלים 'אחר' - 'תאחרו', אולם בכל מקרה משחק זה אינו יכול כמובן להתקיים בתרגום הפסוקים לשפה אחרת.^[6]

ממילא, לכל מילה ומילה יש איזו משמעות מיוחדת בסיפור שמעבר לתוכן המושגי שלה, מעבר להוראתה הלקסיקאלית, והיא יכולה להשפיע על הקורא בשל האסוציאציות הנלוות אליה, הקונוטציות המקראיות הקשורות בה, צליליה, ולעתים אפילו בשל הצורה הגראפית שלה. וכפי שניסח זאת ז'זזה סאראמאגו:

"בניגוד למה שחושבים בדרך כלל, מובן ומשמעות אף-פעם לא היו אותו הדבר, המובן נשאר לו שם, הוא ישיר, מלולי, מפורש, סגור ומסוגר, חד-סטרי, אם אפשר לומר, ואילו המשמעות אינה מסוגלת לשקוט, היא רוחשת משמעויות ברובד שני, שלישי ורביעי, בכיוונים מתפשטים, שמתחלקים ושבים ומתחלקים לסעיפים ותת-סעיפים, עד שהם נעלמים מהעין, המשמעות של כל מלה דומה לכוכב בשעה שהוא מתחיל לשלח נחשולים חיים אל רחבי החלל, רוחות קוסמיות, הפרעות מגנטיות, יגונות".^[7]

תאוריות מודרניות ומדרשי חז"ל

מסקנות אלו מקובלות היום בחקר הספרות המודרני,^[8] ולמעשה, ניתן למצוא מודעות רחבה לדבר כבר במדרשי חז"ל. המהלך הדרשני המחפש משמעות לכל מילה ומדייק לעתים משינוי אות, נעתר למעשה לחומרי הסיפור כפי שנגלים בפני קורא רגיש, ובדבר זה יש איזו התאמה בין הקריאה העתיקה של חז"ל לקריאות מודרניות שנסמכות על התאוריות הספרותיות החדשות. דוגמה מייצגת להיעתרות המלאה של המדרשים לקונוטציות ולאסוציאציות שמלים מעוררות ניתן למצוא בדרשה הבאה:

"ביום חתונתו - זה אהל מועד; 'וביום שמחת לבו' - זה בית העולמים. ומנין לאהל מועד שחיתונין היו? דכתיב: 'ביום כלות משה להקים את המשכן', 'כלת' כתיב, ביומא דעלת כלתא לגננא" (במדבר רבה פר' י"ב, ח')

הדרשן בונה את דרשתו על כך שהפועל "כלות" מופיע ללא ו', וניתן לקראו "כלת",^[9] ומתוך כך הוא טוען שיום זה הוא יום חתונה בין עם ישראל לשכינה.^[10] סביר, שגם הדרשן סבור שעיקר הפועל בא לרמוז על גמר בניית המשכן, אולם בשימוש הכתוב במילה זו יש בכדי לעורר אסוציאציה נוספת, והדרשן נעתר לה בחפץ לב.

משמעויות נלוות

ניתן לחלק את מטענה החורג של המילה, את 'המשמע הנלווה' לה מעבר למשמע המושגי שלה, לשלוש קטגוריות עיקריות: משמע רגשי; משמע תחומי ומשמע לשוני. בשיעור זה נדון בשתי הקטגוריות הראשונות, ואילו את הדיון במשמעות לשונית שמצטרפת למשמעות העיקרית של המילה נדחה לשיעור הבא.

משמע רגשי

במחקר מקיף שעשו כמה חוקרי פסיכולוגיה לפני כארבעים וחמש שנה נמצא שאנשים רבים חווים מלים מסוימות כמלים בעלות מטען רגשי רב ומלים אחרות כבעלות מטען רגשי מועט. כך גם רבים מהנבדקים חילקו רשימות מלים על פי ציר רגשי כל שהוא, כמו למשל מלים 'רעות' - 'טובות', או מלים 'פות' -

'מכוערות' וכד'. דבר זה נשען במידה רבה על אסוציאציות חופשיות ותרבות לשונית, אולם המעניין הוא שחוקרים אלו מצאו שיש התאמה בין דוברי אותה שפה לסיווגם של המלים על הצירים המוסריים-רגשיים הללו. [11] כלומר, סופר נבון יכול להשתמש ברצף מלים בעלות מטען רגשי שלילי או חיובי ובכך להשפיע על תודעת הקורא בכל הקשור לעיצוב הדמות או הסיטואציה אותה הוא מתאר.

דוגמה מקראית לתופעה זו ניתן למצוא בפעלים בהם מתאר הכתוב את מעשה שכם בדינה: [12]

"ויקח אתה וישכב אתה ויענה. ותדבק נפשו בדינה בת יעקב ויאהב את הנֶעֱרָ וידבר על לב הנֶעֱרָ" (בר' ל"ד, ב-ג).

הפועל "ויקח" בהקשר הנידון אינו טעון במטען רגשי שלילי, שהרי זו הלשון המקראית גם לתיאור נישואין הגונים (ויקרא כ"א, יד; דברים כ"ב, יג; כ"ד, א; כ"ד, ה). גם הפועל "וישכב אתה" אינו מעלה בהכרח רגש שלילי בקורא, שהרי ייתכן (בשלב זה של הסיפור) שדבר זה נעשה בהסכמה. אומנם כבר כעת יש מקום להתלבטות, מפני שבדרך כלל, תיאור יחסי אישות שנעשים בהסכמה גוררים את מילת היחס "עם" לאחר שכב, ולא "את". כך למשל, כשאמנון הפציר בתמר שתשכב עמו, הוא אמר: "בואי שכבי עמי אחותי" (שמ"ב י"ג, י), ולאחר סירובה, כשמתאר המספר את האונס נאמר: "ויחזק ממנה ויענה וישכב אתה" (פס' יד). [13] אם אומנם הביטוי "שכב את" רומז למעשה שנעשה ללא הסכמה, אזי כבר במבצע זה חש הקורא ברגש שלילי שמתלווה למעשה שכם. הפועל השלישי - "ויענה" - ודאי נושא מטען רגשי שלילי. כך, אם כן, שלושת הפעלים הראשונים יוצרים תנועה של ביקורת הולכת ומתגברת על שכם: מפועל שנושא רגשות חיוביים, אל פועל ניטראלי (אולי כבר עם נטייה שלילית), אל פועל חזק שכונס בחובו שיפוט שלילי על שכם.

אולם, הכתוב ממשיך ומתאר את מעשי שכם, ולהפתעתנו הרבה, כאן נעשה שימוש בפעלים בעלי רגש חיובי עז: "ותדבק נפשו" מעורר אסוציאציות חיוביות, שהרי כך תיאר הכתוב את הזוגיות האידיאלית לפני חטא גן-עדן: "על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו והיו לבשר אחד" (בר' ב', כד). כך גם הפועל הבא - "ויאהב את הנֶעֱרָ" - בודאי נושא מטען רגשי חיובי, ולמעשה גם המבע החותם את הפסוק - "וידבר אל לב הנֶעֱרָ" - מעורר תחושה חיובית בקורא שהרי יש בו אווירת פיוס. [14]

למסקנה, מעקב אחר המטען הרגשי שנלווה לפעלים בהם בחר הכתוב להביע את תחושות שכם כלפי דינה ומעשיו בה, מגלה תמונה מורכבת. כמעט ניתן לומר שהכתוב 'משחק' עם הקורא, לבל יוכל להכריע באופן חד משמעי את עמדתו כלפי שכם. עמימות זו קשורה בעמימות משמעותית יותר בסיפור - האם דינה התרצתה והייתה מעוניינת להישאר בבית שכם (כפי שמורה הביטוי "וידבר על לב הנער"), או שמא דינה מצויה בבית שכם כשבויה, ורק מבצע שמעון ולוי גרם לשחרורה? אין ענייננו כאן בדיון רחב בשאלה זו, ודי להעיר, שיייתכן שעמימות זו מכוונת, והיא קשורה בשאלת שיפוט שמעון ולוי. [15]

ברור מאליו, שהמשמע הרגשי המתלווה למילה זו או אחרת, קשור בטבורו בעולם הנפשי והתרבותי של הקורא, וסביר שהוא משתנה מאדם לאדם. ייתכן, תיאורטית, שאדם שחי בחברה אלימה ותוקפנית יעמיס רגש שונה על פועל שמבטא אלימות, מאשר אדם שגדל בחברה מוסרית. עם זאת, ניתן לדבר על 'הקורא הנמען' של סיפורי המקרא, שאותו רואים התורה והנביאים מול עיניהם ואליה מופנה הסיפור. קורא זה, למשל, הוא אדם מאמין, שסבור שהאל משגיח על עולמו, ושיש שכר ועונש בעולם. ניתן לתאר 'קורא' אידיאלי זה בקווים נוספים, עדינים יותר, אולם די לנו בהנחה שלקוראי התנ"ך יש איזו תרבות משותפת, שמעצבת גם עולם אסוציאטיבי דומה.

משמע תחומי

כהרחבת מה למשמע הרגשי, עמד ג'פרי לייץ על כך שחלק מהשפעת המילה על קוראה קשורה גם בתחום אליו היא שייכת. יש מלים שבתודעת הקורא נקשרות עם תחום מסוים, ושיבוצן במרחב סמנטי אחר, מביא אל תודעת הקורא גם את התחום אליו הן שייכות בטבורן. [16] להדגמת הדבר נוכל להמשיך ולקרוא את סיפור דינה בשכם: "ויעקב שמע כי טמא את דינה בתו" (בר' ל"ד, ה). לאחר ריבוי הפעלים שתיארו קודם לכן את מעשה שכם (לקח, שכב, עינה, דבק, אהב, דיבר) מופתע הקורא לפגוש בפועל חדש - "טמא". פועל זה קשור בשפה המקראית לעולם של מקדש וקודשיו, והבאתו לסיפור דינה מעלה למודעות הקורא אף את הפגיעה בקדושה שיש במעשה האונס המתואר.

משמע תחומי זה קשור באפיון שדה סמנטי מקראי, הווה אומר, שיש לבחון האם יש מלים שמופיעות דרך קבע בהקשר מסוים, כך שגירתן לסיפור בעל אופי שונה, מהווה גרירה של התחום אליו הן נקשרות. ברור שלא כל מילה נושאת על גבה תחום ספציפי שנלקח עמה לכל מקום בו היא מופיעה, אולם גם ברור שיש מלים שקל לעקוב אחר שייכותן התחומית. כך למשל, ביטויי תפילה מובהקים שיופיעו בסיפור שלא בהקשר תפילה, יזכירו לקורא עמידה של אדם מול קונו. כך כנראה יש לפענח את דברי יואב אל אבישי

אחיו, ערב צאתם לקרב בארם ובעמון: "ויאמר אם תחזק ארם ממני וְהִיָּתָה לִי לְיִשׁוּעָה וְאם בני עמון יחזקו ממך והלכתי להושיע לך" (שמ"ב י', יא).

הצירוף הלשוני 'להיות ליִשׁוּעָה' מופיע בתנ"ך כולו עוד חמש פעמים בלבד. [17] בכל הפעמים הללו נושא הפסוקית (זה שיהיה ליִשׁוּעָה) הוא ה', ורק בסיפור הנידון אומר זאת אדם לרעהו (יואב לאבישי). הצירוף הנידון מופיע כבר בשירת הים שבשמ' ט"ו, ב: "עזי וזמרת יה וְיָהִי לִי לְיִשׁוּעָה", ומשם התגלגל עד שהפך לדפוס של תפילת שבח קבועה, כמו אצל ישעיהו: "הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד כי עזי וזמרת יה ה' וְיָהִי לִי לְיִשׁוּעָה" (י"ב, ב), וכמו במזמור ההלל שבתהילים (שזיקתו ליִשׁוּעָה ברורה): "עזי וזמרת יה וְיָהִי לִי לְיִשׁוּעָה" (ק"ח, יד); "אודך כי עניתני וְתָהִי לִי לְיִשׁוּעָה" (ק"ח, כא). בכל המקומות הללו, הצירוף משולב בשיר המנון לה'. ככל הנראה, יש לראות בצירוף זה דפוס לשוני קבוע בשירי תהילה (המנונים), ובשירי תודה, כך שהוא שגור על לשונו של נמען סיפור מלחמת יואב ואבישי בארם. ממילא, כשפוגש הקורא בביטוי זה היוצא מפי יואב, ערב צאתו לקרב בעמון ובארם, הוא נכנס לתחום התפילה, ולעמידה מול ה'. אולם, כאן נוצר פער בין תחומו הטבעי של הביטוי ובין מימושו בסיפור, שהרי אין הוא משולב בתפילה של יואב אלא בדברי חיזוק לאחיו. שילוב ביטוי הלקוח מתחום התפילות בדיאלוג צבאי, רומז לתפיסת תוצאות המלחמה כפועל יוצא של רצון ה', כלומר, תורם לעיצוב הסיבתיות הכפולה בסיפור.

כאמור, האסוציאציות הנלוות למלים בשל המטען הרגשי שלהן או בשל התחום המקורי שלהן הן רק חלק מהמשמעות שיכולה להתלוות למלים. המטען המרכזי יותר בו ראוי להרחיב את הדיבור הוא דווקא המטען הלשוני, כלומר מלה שנושאת בחובה דו משמעות אשר מנוצל בסיפור לשם הטמעת משמעות נסתרת. בכך נדון, בעז"ה, בשיעור הבא.

[1] פירוש ראב"ע לשמות כ', א.

[2] שיטה זו מוצאת את ביטוייה גם בפירוש רד"ק לסיפור העבד: "ובשנות הדברים האלה יש בהם שנוי מלות, אבל הטעם אחד, כי כן מנהג הכתוב בשנות הדברים: שומר הטעמים אבל לא המלות" (פירושו לבר' כ"ד, לט, מהד' הכתר, עמ' 213).

[3] T. Todorov, *Littérature et signification*, Paris 1967, p. 20. דיון רחב בגישת טודורוב ובשאלה זו באופן כללי ימצא המעיין בספרה המרתק של שלומית רמון-קנין, הפואטיקה של הסיפורת בימינו (ח' הרציג תירגמה), מרחביה תשמ"ד, עמ' 15-34.

[4] מ' צפור, תרגום השבעים לספר בראשית, עמ' 226.

[5] ביטוי זה מופיע אף בשמ"ב ד', ה וגם שם תירגם השבעים "בצהרים".

[6] כמו למשל בתרגום JPS: "after that she shall go. And he said unto them: Delay me not

[7] ז' סאראמאגו, כל השמות (תרגמה מפורטוגזית: מרים טבעון), הספרייה החדשה, 2002, עמ' 102-103.

[8] דבר זה הודגש פעמים רבות על ידי מאיר וייס במחקריו. ראו על כך לדוגמה: ע' פריש, "תורתו של ר' מאיר (וייס) בחקר המקרא", קרית ספר סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 655-659.

[9] אומנם בנוסח המסורה שלפנינו כתוב "כלות".

[10] גם רש"י הביא דרשה זו בפירושו במקום: "ויהי ביום כלות משה - כלות כתיב, יום הקמת המשכן היו ישראל ככלה הנכנסת לחופה". מפרשי רש"י בשל נוסח המסורה הוסיפו: "ר"ל בפת"ח ולא כלות בשו"א ודו"ק".

[11] C. E. Osgood, W. H. May, M. S. Miron, *Cross-Cultural Universals of Affective Meaning*, [11] Urbana-Chicago-London 1975.

[12] פ' פולק, הסיפור במקרא, ירושלים תשנ"ט (מהד' שנייה), עמ' 22.

[13] אולם, חלוקה זו אינה תקיפה בניסוח חוק האונס בדברים: "והחזיק בה האיש ושכב עמה" (דב' כ"ב, כה), ועל כן יש מקום

להתלבטות עד כמה חלוקה זו הכרחית. מעניין, שבסיפור בנות לוט במערה, פיצל הכתוב את המבע בין שתי האחיות. על הבכירה נאמר: "ותשכב את אביה", ואילו על הצעירה נאמר: "ותשכב עמו" (בר' י"ט, לג, לה).

[14] השוו לתיאור עמידת יוסף מול אחיו: "וינחם אותם וידבר על לבם" (בר' נ', כא).

[15] הרחיב בדבר זה: מ' שטרנברג, "איזון עדין בסיפור אונס דינה", הספרות 4 (תשל"ג), עמ' 193--231.

[16] G. N. Leech, Semantics, Harmondsworth 1974.

[17] שמ' ט"ו, ב; יש' י"ב, ב; תה' קי"ח, יד; כא; איוב י"ג, טז. ובדומה, ביש' ס"ג, ח: "ויהי להם למושיע".